

Urmia University

Suspension of constitutionalism in the trap of exception: A critical rereading of the eventual and institutional contexts of suspension of constitutionalism in contemporary Iran

Alireza Sahraie¹

1- Department of Political Science, Faculty of Law and Political Science, Ferdowsi University, Mashhad, Iran.

ARTICLE INFO	ABSTRACT
Article type: Research Article Received: 2025/03/04 Accepted: 2025/04/29 pp: 76-94 Keywords: Contemporary Iran, Exception, Institutional and Event Contexts, Suspension, Constitutionalism.	In shaping the modern political system, Iranians have made many efforts to limit and legalize power, but they have failed in constitutionalization. With the occurrence of the Constitutional Revolution and the drafting of the Constitution, it was expected that the government and governance in Iran would become “constitutional”; but the fundamental problem of contemporary Iranian politics, namely constitutionalization, remained unresolved and led to exception and suspension, which resulted in nothing but “enlightened tyranny.” Democratic mechanisms were marginalized and “suspended” with the rise of the “state of exception.” The author, while utilizing the conceptual system of “state of exception” to analyze the problem of “suspension of constitutionalism” in contemporary Iranian history, has attempted to answer the fundamental question of which eventual and institutional components caused the suspension of constitutionalism and the dominance of the state of exception at the end of the Qajar and the first Pahlavi dynasty. By applying the historical explanation method, the research hypothesis was examined, and it was found that the constitutionalization of political power fell into the trap of exception and was suspended due to: 1. The lack of ideological and cultural backgrounds in Iranian society; 2. The accumulation of crisis-causing events that suspended constitutionalism, including domestic and foreign events; and 3. The lack of readiness of institutional platforms.
	Citation: Sahraie, A. (2025). Suspension of constitutionalism in the trap of exception; A critical rereading of the eventual and institutional contexts of suspension of constitutionalism in contemporary Iran. <i>Journal of Historical Findings</i>, 1(4), 76-94. © The Author(s). Publisher: Urmia University. DOI: https://doi.org/10.30466/jhf.2025.56024.1028 DOR: https://dorl.net/dor/20.1001.1.30606411.1403.1.4.4.1

¹ **Corresponding author:** Alireza Sahraie, **Email:** sahraie1979@chmail.ir, **Tell:** +989154727540

Extended Abstract

Introduction

The main concern in this research is that it was thought that with the Constitutional Movement, Iran was on the “threshold” of the greatest historical turning point to overcome the “chronic historical pain of tyranny,” but the political and social conditions following the Constitutional Revolution caused disorder and chaos in the years 1285 to 1299 and the establishment of the absolute government of Reza Khani/Reza Shahi during the years 1304 to 1320. In other words, chaos and anarchy, as well as the absolute government, were the result and consequence of the Constitutional Revolution; while both chaos and anarchy and absolutism were the opposite of the idea of constitutionalism and the constitutional government. The focus of the research is to answer the question of what were the causes of the suspension of constitutionalism and the dominance of the state of exception in the late Qajar period (1285 to 1299) and the first Pahlavi era (1304 to 1320). In response to the research question, the hypothesis was put forward that in the years 1285-1320, the simultaneous presence and intertwining of the triad of ideas (the idea of an ideal king, a tented/roofed worldview, the reproduction of ancient tradition), institutions (rigged elections, the overpowering of the court, an interventionist and supportive army, monarchist and statist law enforcement forces, the control of the judiciary, the continuous weakening of the parliament and, in a word, institutional insecurity) and events (the shelling of the parliament, the First World War, the Jungle Movement, the street uprising, the amendment of the constitution, the transfer of the monarchy) suspended the constitutionalizing of political power and dominated the exception (the abolition of law and public order and the enactment of new laws along with unlimited authority and the complete suspension of the existing order) over the

rule (the limitation and legalization of political power).

There are many sources regarding the Constitutional period to the early Pahlavi period, and in general, all these works, including books, articles, treatises, memoirs, documents, etc., can be categorized into three types: First, works that include memoirs, journalistic writings by witnesses of the Constitutional era and Reza Shah, and the writings of contemporaries of that era, which, as historical sources, all contain information for researchers to analyze and construct theoretical concepts. Among these memoirs, biographies, and newspaper articles, we can mention the biography of Man Mostofi, memoirs and dangers of Hedayat, memoirs of Sadr al-Ashraf, memoirs of Golshaian, memoirs of Taghizadeh, memoirs of Ehtesham al-Saltaneh, memoirs of Morukh al-Dawla Sepehr, political memoirs of Amin al-Dawla, memoirs of Moshar al-Dawla, memoirs of Etemad al-Saltaneh, newspaper memoirs of Ayn al-Saltaneh, memoirs of Ardalan, memoirs of Ironside, memoirs of Amir Ahmadi, memoirs of Hojjati, Ezam Qudsi, Sharif Kashani, Nazim al-Islam Kermani, Majdal-Islam Kermani, Bahar, Dolatabadi, Malekzadeh, Kasravi, Mohit Mafi, and others which lack a specific and coherent theoretical framework. The second category includes the remaining documents from that era, which can be referred to as parliamentary negotiations, documents of the Ministry of Foreign Affairs, and archival sources. Historical documents are the silent and eloquent vessels of history; they speak for themselves. The most important of these documents include the Orange Book, the Blue Book, the New Constitutionalist Papers, the Constitutionalist Letters, and Spring Rice's private letters. Other documents from this period include newspapers and magazines: Majles Newspaper, Sur-e-Sarafil, Musavat,

Chernuparan, Habel-ol-Matin, Kaveh Magazine, Iranshahr Magazine, Farangistan Letter Magazine, and others. The third category consists of works that analyze the Constitutionalist Revolution and Reza Khan's rise to power from various angles. Within the works of the third category, we can mention authors such as Abrahamian, Furan, Kodi, Katouzian, Adami, Afari, Ajoudani, Kamali, Vahdat, Bashirieh, Haeri, Farmanfarmaian, Cronin, El-Hayed, Ghani, Abadian, Akbari, Shahabi, and Martin, etc. In the present study, an attempt was made to re-examine, within a constructed theoretical framework (state of exception) and using the conceptual constructs of suspension and exception, the grounds for the non-constitutionality of the structure of the state and government in the political history of contemporary Iran. The most important distinguishing feature of the present study is that an attempt has been made to re-examine the grounds for the non-constitutionalization of the state and government structure in the contemporary political history of Iran within a constructed theoretical framework (the state of exception) and by utilizing the conceptual constructs of suspension and exception.

Methodology

This research is fundamental research in terms of its purpose and nature, and qualitative in terms of its method. One of the important methods in qualitative research is the historical explanation method. The historical analysis method, especially its narrative type, emphasizes the contextuality, temporality, and process of events. This method presents a specific causal mechanism that connects the various parts of the story and through which the chain of events is connected from cause to effect. Causal processes are constructs based on our epistemological system, because the narrative structure (meanings) based on theory is imposed on

historical events to make them understandable and meaningful. In this way, reality is understood in the light of a narrative that is a construct of our epistemological system.

Results and discussion

Events that created the context for the suspension of the constitutional order and the rule of the state of exception are:

1-a) Internal events that caused suspension:

- Internal disputes between the government and the parliament
- Suspension of the constitutional order with the first coup against the parliament and its bombing
- Political factions, intolerance, terrorism
- Chaos and the formation of separatist movements

1-b) External events that caused suspension:

- Competition and interventions of the great powers
- Russian ultimatum
- First World War
- 1919 Treaty

In this respect, the Constitutional Revolution is the first movement to establish a legal and limited state based on new institutions to fulfill the demands of the forces and social classes affected by the developments of the second half of the 19th century in Iranian society, and its most important achievement was the emergence of institutions that promised to change the traditional power structure. One of the most important implications of the formation of modern institutions in any country is the formation of a theoretical issue or semantic system and its accompanying ideas and intellectuals. In other words, no modern institution or phenomenon will exist without an element of thought in the true sense, and in the background of every modern institution, there must be an idea commensurate with that semantic system. In contemporary Iran, neither constitutional institutions nor ideas commensurate with that semantic system could be formed. This situation in the Iranian political sphere is

true both in the period of chaos and in the absolutist period.

Conclusion

In terms of institutionalism, it should be said that the main reason for the suspension of constitutionalism can be seen in the unpreparedness of the institutional and intellectual foundations of Iranian society and its inability to accept new institutions such as parliament, parties, law, etc. Therefore, the ineffectiveness of institutions was facilitated due to the nascent nature of the subject matter and the lack of a concrete definition of the constitutional discourse, as well as the lack of a concrete formation of the constitutional discourse within it.

Therefore, the conflicting needs of the domestic and international environments, the intertwining of ideological, institutional, and event factors, caused Iranians to demand order and justice with their fists.

Declarations

Funding: This research received no external funding.

Authors' Contribution: The author approved the manuscript's content and agreed on all aspects of the work.

Conflict of Interest: The author declares that they have no conflicts of interest.

Acknowledgements: The author would like to thank the manuscript reviewers whose invaluable feedback improved the quality of the manuscript.

تعليق مشروطيت در دام استثناء؛ بازخوانی انتقادی بسترهای رویدادی و نهادی تعليق مشروطيت در ايران معاصر

علیرضا صحرایی^۱

۱- دانش‌آموخته دکترای علوم سیاسی (گرایش مسائل ایران)، دانشکده حقوق و علوم سیاسی، دانشگاه فردوسی مشهد، مشهد، ایران

اطلاعات مقاله	چکیده
نوع مقاله: مقاله پژوهشی	ایرانیان، در شکل‌دهی به نظام سیاسی مدرن، تلاش‌های زیادی انجام دادند تا قدرت را محدود و قانونی سازند؛ اما در مشروطه‌سازی با شکست مواجه بوده‌اند. با وقوع انقلاب مشروطیت و تدوین قانون اساسی، چنین انتظار می‌رفت که دولت و حکومت در ایران «کنستیتوسیونل» گردد؛ ولی دشواری بنیادین سیاست ایران معاصر یعنی مشروطه‌سازی قدرت همچنان حل نشده باقی ماند و به سمت استثناء و تعلیق سوق پیدا کرد که نتیجه‌ای جز «استبداد منور» نداشت. سازوکارهای دموکراتیک، با حاکم‌شدن «وضعیت استثناء» به حاشیه رفت و دچار «تعليق» شد. نگارنده، ضمن بهره‌گیری از دستگاه مفهومی «وضعیت استثناء» به منظور واکاوی دشواری «تعليق مشروطیت» در تاریخ معاصر ایران تلاش کرده تا به این پرسش بنیادین پاسخ دهد که کدام مؤلفه‌های رویدادی و نهادی، سبب‌ساز تعليق مشروطیت و چیرگی وضعیت استثناء، در پایان قاجار و سلطنت پهلوی اول گردید. با کاربری روش تبیین تاریخی، فرضیه پژوهش، بررسی و چنین یافت شد که مشروطه‌سازی قدرت سیاسی، به دلیل: ۱. فقدان پیش‌زمینه‌های اندیشه‌ای و فرهنگی در جامعه ایرانی؛ ۲. تلبارشیدن رویدادهای بحران‌ساز و معلق‌کننده مشروطیت اعم از رویدادهای داخلی و خارجی؛ و ۳. آماده نبودن بسترهای نهادی، در دام استثناء افتاد و به تعليق کشانده شد.
دریافت: ۱۴۰۳/۱۲/۱۴	
پذیرش: ۱۴۰۴/۰۲/۰۹	
صص: ۷۶-۹۴	
واژگان کلیدی: ایران معاصر، استثناء، بسترهای نهادی و رویدادی، تعليق، مشروطیت.	
استناد: صحرایی، علیرضا. (۱۴۰۳). تعليق مشروطیت در دام استثناء؛ بازخوانی انتقادی بسترهای رویدادی و نهادی تعليق مشروطیت در ایران معاصر. <i>نشریه یافته‌های تاریخی</i> ، ۱(۴)، ۷۶-۹۴.	
ناشر: دانشگاه ارومیه.	
DOI: https://doi.org/10.30466/jhf.2025.56024.1028	
DOR: https://dorl.net/dor/20.1001.1.30606411.1403.1.4.4.1	

مقدمه

ایرانیان، در شکل‌دهی به نظام حقوقی سیاسی مدرن، تلاش‌های زیادی انجام دادند تا قدرت را محدود و قانونی سازند؛ اما اغلب در مشروطه‌سازی با شکست مواجه بوده‌اند. در چنین وضعیتی دولت به‌مثابه عالی‌ترین شکل ابراز سیاست ممکن است باقی بماند، درحالی‌که محدودسازی و مشروطه‌سازی قدرت سیاسی تعلیق می‌یابد. نخبگان ایران سعی کردند نظام سیاسی را نهادینه و محدود به قانون کنند اما الزامات مختلف در حوزه‌های مختلف اندیشگانی، نهادی و رویدادی به‌طرزی مداوم، وضعیت استثناء خلق کرد و مشروطه را به تعلیق کشاند. هرچند جنبش مشروطیت توانست برگزاری انتخابات را امری مشروع و قانونی کند، مفهوم محدودیت و غیرمطلق بودن اختیارات شاه را همه‌گیر نماید، به مردم برخی حقوق بی‌سابقه نظیر مساوات در برابر قانون اعطا کند (میلانی، ۱۳۸۱: ۷۶)، قوانین اساسی و مدنی به‌منظور تنظیم روابط میان ملت با دولت و ملت با یکدیگر را تدوین کند، نهادهایی چون مجلس، کابینه، مطبوعات، احزاب و گروه‌های سیاسی را تأسیس نماید و برای نخستین بار همراه با قیام‌توده‌ای در تاریخ ایران از حکومت قداست‌زدایی نماید، و با وقوع انقلاب مشروطه و تدوین قانون اساسی و تشکیل مجلس شورای ملی و تحدید قدرت پادشاه، چنین انتظار می‌رفت که دولت و حکومت در ایران «کنستیتوسیونل» گردد؛ ولی، مشکله و دشواری بنیادین سیاست ایران معاصر یعنی مشروطه‌سازی قدرت همچنان لاینحل باقی ماند؛ و بنا به‌وجود درون‌مایه‌های اندیشگی، نهادی و رویدادی، به‌سمت وضعیت استثناء و تعلیق مشروطیت سوق پیدا کرد؛ تا جایی که گروهی از متفکران و سیاست‌مداران اعلام کردند که جهت رسیدن به اهداف مختلف و وضعیت‌های استثنایی ایجادشده، چاره‌ای جز پذیرش حکومت «استبداد منور» و مشت آهنین و دولت مطلقه‌ی مرکزی، نیست (صحرائی و دیگران، ۱۳۹۸: ۱۳۴). درواقع، سازوکارهای دموکراتیک، با حاکم‌شدن وضعیت «استثناء» به‌حاشیه رفت و دچار «تعلیق» شد.

دغدغه‌ی اصلی در این پژوهش آن است که چنین تصور می‌شد که با نهضت مشروطیت، ایران در «آستانه‌ی» (طباطبایی، ۱۳۹۲: ۵۳۰، ۵۲۷، ۵۸۹، ۲۱) بزرگ‌ترین چرخش تاریخی برای گذر از «درد مزمن تاریخی استبداد» (گودرزی، ۱۳۸۶: ۱۱۵) قرار گرفته است، اما شرایط سیاسی و اجتماعی مابعد انقلاب مشروطه سبب‌ساز بی‌نظمی و آشوب در سال‌های ۱۲۸۵ تا ۱۲۹۹ و ایجاد دولت مطلقه‌ی رضاخان/ رضاشاهی طی سال‌های ۱۳۰۴ تا ۱۳۲۰ شد؛ به‌عبارت‌دیگر آشوب و هرج‌ومرج و همچنین دولت مطلقه نتیجه و تالی انقلاب مشروطه بود؛ درحالی‌که هم آشوب و هرج‌ومرج و هم مطلقه‌گرایی، ضد‌آیة مشروطیت و دولت مشروطه بوده است. کانون پژوهش، پاسخ به این سؤال است که علل تعلیق مشروطیت و چیرگی وضعیت استثناء، در دوران پایان قاجار (۱۲۸۵ تا ۱۲۹۹) و عصر پهلوی اول (۱۳۰۴ تا ۱۳۲۰) چه بود. در پاسخ به پرسش پژوهش، این فرضیه چنین صورت‌بندی می‌شود که در سال‌های ۱۲۸۵ تا ۱۳۲۰، حضور هم‌زمان و درهم‌تنیدگی نهادها (انتخابات دست‌کاری‌شده، پر قدرت‌بودن دربار، ارتش مداخله‌جو و حامی دربار، نیروهای انتظامی سلطنت‌گرا و دولت‌گرا، تحت کنترل‌بودن دادگستری، تضعیف مداوم مجلس و در یک کلام نانهادمندی نهادی) و رویدادها (به‌توبستن مجلس، جنگ بین‌الملل اول، جنبش جنگل، قیام خیابانی، اصلاح قانون اساسی، انتقال سلطنت) مشروطه‌سازی قدرت سیاسی را به تعلیق کشاند و استثناء (الغای قانون و نظم عمومی و وضع قوانین جدید به‌همراه اقتدار نامحدود و تعلیق کامل نظم موجود) را بر قاعده (محدودسازی و قانون‌مندسازی قدرت سیاسی) چیرگی بخشید.

پیشینه پژوهش

درخصوص دوره‌ی زمانی مشروطه تا پهلوی اول منابع بسیار زیادی وجود دارد که به‌طور کلی همه‌ی این آثار اعم از کتب، مقاله، رساله، خاطره‌نویسی، اسناد و... را می‌توان به سه گونه دسته‌بندی نمود: نخست آثاری که شامل خاطرات، روزنامه‌نویسی‌های شاهدان عصر مشروطه و رضاشاه و تالیفات هم‌روزگاران آن دوران می‌باشد که به عنوان منابع تاریخ‌نگاری همگی حاوی اطلاعاتی برای تجزیه و تحلیل و بر ساختن بسیاری از مفاهیم نظری توسط محققان می‌باشد. در میان این خاطرات، شرح حال و روزنامه‌نویسی‌ها می‌توان به شرح زندگی من مستوفی، خاطرات و خطرات هدایت، خاطرات صدرا لاشراف، خاطرات گلشائیان، خاطرات تقی‌زاده، خاطرات احتشام السلطنه، خاطرات مورخ الدوله سپهر، خاطرات سیاسی امین الدوله، خاطرات مستشار الدوله، خاطرات اعتمادالسلطنه، روزنامه خاطرات عین السلطنه، خاطرات اردلان، خاطرات آبرونساید، خاطرات امیراحمدی، خاطرات حجتی، اعظام قدسی، شریف کاشانی، ناظم الاسلام کرمانی، مجدالاسلام کرمانی، بهار، دولت‌آبادی، ملک‌زاده، کسروی، محیط مافی و... اشاره کرد که فاقد یک

چارچوب نظری مشخص و منسجم می‌باشند. دسته دوم شامل اسناد باقی‌مانده از آن دوران می‌باشد که می‌توان به مذاکرات مجلس، اسناد وزارت امور خارجه و منابع آرشیوی اشاره نمود. اسناد تاریخی، کوزه‌های گویا و خموش تاریخ‌اند؛ با خود سخن‌ها دارند؛ می‌ماند کسی که آن‌ها را به سخن وادارد و نیز روشی که چگونه و با بهره‌گیری از کدام معیارها، به سخن واداشته شوند و از دل خود، به بیرون چه تراوش نمایند. از مهم‌ترین این اسناد می‌توان به کتاب‌نارنجی، کتاب‌آبی، اوراق تازه‌یاب مشروطیت، رسایل مشروطیت، نامه‌های خصوصی اسپرینگ‌رایس اشاره نمود. از دیگر اسناد این دوران می‌توان به روزنامه‌ها و مجلات اشاره کرد: روزنامه مجلس، صوراسرافیل، مساوات، چرندوپرند، حبل‌المتین، مجله کاوه، مجله ایران‌شهر، مجله نامه فرنگستان و... . دسته سوم آثار هستند که به تحلیل انقلاب مشروطیت و روی کارآمدن رضاخان از زوایای گوناگون پرداخته‌اند. در درون آثار دسته سوم می‌توان به نویسندگانی همچون آبراهامیان، فوران، کدی، کاتوزیان، آدمیت، آفاری، آجودانی، کمالی، وحدت، بشیریه، حائری، فرمانفرمایان، کرونین، اتحادیه، غنی، آبادیان، اکبری، شهابی و مارتین و... اشاره کرد.

ارزیابی پیشینه‌های تحقیق و نوآوری: مهم‌ترین وجه تمایز این پژوهش با آثار قبلی، اولاً در نوآوری روش‌شناختی آن می‌باشد؛ در پژوهش حاضر تلاش شد تا در یک چارچوب نظری برساخته (وضعیت استثناء) و با استفاده از سازه‌های مفهومی تعلیق و استثناء زمینه‌های کنستیتوسیونل نشدن ساختار دولت و حکومت در تاریخ سیاسی ایران معاصر مورد بازخوانی قرار گیرد. ثانیاً وجه دیگر تمایز پژوهش حاضر، این است که برای بازخوانی تاریخ مشروطه‌خواهی ایران از آمیزه‌ی دو دستگاه نظری «استثناء» و «تعلیق» برای بازشناسی زمینه‌های ناکارکردشدن مشروطیت و کنستیتوسیونل نشدن حکومت در ایران معاصر، بهره گرفته نشده است.

چارچوب نظری

پیکره‌ی نظری مقاله دو مبنای نظری دارد؛ یکی تعلیق؛ و دیگری استثناء؛

وضعیت استثناء یکی از مفاهیم مدرن اندیشه و جامعه‌شناسی سیاسی است که در بازخوانی تاریخ سیاسی در این تحقیق مورد تاکید قرار گرفته است. این دستگاه نظری تاکنون مورد استفاده عالمان تاریخ و علوم سیاسی در بررسی مسایل ایران قرار نگرفته است. وضعیت استثناء یعنی شرایطی که فرد حاکم می‌تواند با سنجش زمان، قانون و نظم عمومی را به حالت تعلیق درآورده و نظم و قوانین جدیدی را وضع نماید. به بیان دیگر شرایطی که حاکم دارای حق انحصاری در قانون است و در باب استثناء تصمیم می‌گیرد (اشمیت، ۱۳۹۲: ۱۰). این استثنا به مانند معجزه است که در شرایط استثناء حاکم چگونه می‌تواند معجزه کند. حاکم مسئول تصمیم‌گیری در مورد دوست، دشمن، اعلام جنگ و منطق استثناء است. در منطق استثناء، حاکم همان کسی است که نظام قانونی، قدرت اعلام وضعیت استثناء و در نتیجه قدرت تعلیق اعتبار خود نظام را بدو اعطا می‌کند. پس حاکم بیرون از نظام قانونی معتبر است و با این حال بدان تعلق دارد (Schmitt, 1985: pp. 19-22 / اشمیت و دیگران، ۱۳۸۷: ۴۶). این بدان معناست که حاکم خود را بیرون از قانون جای داده است. وضعیت استثناء همواره از هرج و مرج و آشوب متمایز است. به تعبیر قانونی، هم چنان نظمی در آن وجود دارد، حتی اگر نظم قانونی نباشد.

آگامبن بر آن است که در سیاست معاصر وضعیت استثناء، در معنای شرایط تعلیق قانون، به قاعده بدل شده است. در چنین شرایطی، قانون «دارای نیرو» است، اما درون مایه و معنای جوهرین ندارد. درواقع، در وضعیت استثناء نیروی قانون فاقد «اهمیت یا نفوذ» است. این وضعیت استثنایی، قاعده حاکمیت است و حیات برهنه به طور بی‌واسطه حاصل شبکه‌ی حاکمیت است. در روزگار ما، حیات برهنه عرصه خشونت‌ی اثربخش و سراسری است (Agamben, 1998: p. 115 / Agamben, 2000: 113). هراس آگامبن از این است که وضعیت استثناء به گونه‌ای جوامع انضباطی بینجامد و آزادی شهروندان فدای مصلحت عمومی شود. نهایتاً او معتقد است که وضعیت استثنایی به طور روزافزونی رو به آن دارد که به پارادایم اصلی حکومت در سیاست معاصر بدل شود (آگامبن، ۱۳۹۵: فصل اول).

شاخص‌های وضعیت استثناء

اقتدار نامحدود

مشخصه‌ی ویژه‌ی وضعیت استثناء، اقتدار نامحدود است که به معنای تعلیق کامل نظم موجود می‌باشد. در چنین شرایطی است که دولت می‌ماند و قانون کاملاً تعلیق می‌گردد و به محاق می‌رود؛ بنابراین سیاست چیزی نیست مگر تصمیم مقتدرانه‌ی فرد حاکم در

وضعیت استثناء و کنش ترسیم یک مرز در فضای استثنایی برخاسته از تعلیق هرگونه قانون به قصد مشخص کردن قلمرو حاکمیت و ایجاد تمایز بین دوست و دشمن. وضعیت استثناء شامل همه‌گونه اغتشاش و ناآرامی سیاسی و اقتصادی جدی است که مهار آن مستلزم دست‌زدن به اقدامات فوق‌العاده است (اشمیت، ۱۳۹۰: ۴۹). این وضعیت، یک خلاء است و این فضای تهی به نظام حقوقی شکل می‌دهد. وضعیت استثناء چیزی همچون یک مثال است، امری نمونه و از نظر تاریخ پدیده‌ای یگانه، همان‌طور که «زندان سراسربین» برای فوکو یک استثنا بود (Schwab, 1989: 50).

تاکید بر دولت امنیت

اگر اهمیت فرایند وضعیت استثنایی در حیات سیاسی غرب را در متن تحول ریشه‌ای الگوی دولت قرار ندهیم نمی‌توانیم مسئله تمام‌عیار آن را درک کنیم. امروزه وضعیت اضطراری یا استثنایی در فرایندی قرار دارد که در کار تبدیل دموکراسی‌های غربی به آن چیزی است که باید از هم‌اکنون «دولت امنیت» نامید؛ بنابراین یکی از مهم‌ترین شاخصه‌های وضعیت استثنایی تاکید بر دولت امنیت است و این دولت نه دولت قانون است و نه آنچه فوکو جوامع انضباطی می‌نامید. این نوع دولت دارای سه ویژگی ۱: حفظ وضعیت ترس فراگیر ۲: سیاست‌زدایی شهروندان ۳: دست‌شستن از هرگونه قطعیت قانونی می‌باشد (آگامبن، ۱۳۹۵: ۱۴-۱۷).

قانون فاقد محتوا

قانون در وضعیت استثناء در حالت مجرا بودن بدون محتوا قرار دارد؛ یعنی «قانون تا آنجا معتبر است که هیچ دستوری نمی‌دهد و تحقق‌ناپذیر یا غیرقابل اجرا شده است» (میلز، ۱۳۹۳: ۹۹). در این موقعیت قانون هیچ محتوای مشخص و انضمامی ندارد، مبهم و بدون حدود مرز باقی می‌ماند. شاید بتوان گفت قانون در این صورت به محض شاکله یا صورت انتزاعی بدل می‌گردد. در نهایت قانون در چنین حالتی که نه محتوای مثبت دارد و نه منفی و در عین حال در همین تهی‌بودنش حیات را ادغام می‌نماید، بیانگر خود زندگی نیز هست. زندگی نیز در وضعیت استثناء هیچ محتوایی ندارد؛ زیرا از هر محتوایی عاری می‌شود، اما در عین حال، زنده است و باقی می‌ماند. فقدان محتوا، نقطه‌ای مشترک میان زندگی و قانون در وضعیت استثناء می‌باشد. به همین جهت، آگامبن به تاسی از بنیامین معتقد است در وضعیت استثناء قانون و زندگی یکی است. چرا که در این حالت، هردو هر محتوایی را از دست داده و تا حدودی غیرقابل تشخیص می‌گردد؛ یعنی قانون و زندگی هم‌سطح می‌گردد، دیگر استعلای قانون از حیات امکان نمی‌یابد (میلز، ۱۳۹۳: ۱۰۰).

یوستیتیوم (تعلیق)

اصلی‌ترین ابزار در چگونگی ایجاد وضعیت استثناء برای مواجهه با حیات سیاسی، تعلیق قانون می‌باشد. آگامبن نیز برای تأکید بر اهمیت حقوقی-سیاسی وضعیت استثناء با رجوع به تاریخ، نهاد رومی یوستیتیوم در عهد باستان را به مثابه کهن الگوی وضعیت استثناء مطرح می‌کند. این واژه به معنای وقفه و یا تعلیق در قانون است و ریشه تاریخی آن به اعلام وضعیت بحرانی از سوی سنا برمی‌گردد. یوستیتیوم در واقع دال بر مواردی است که تحت شرایط استثنایی و فوق‌العاده، قیدوبندهایی که قانون بر عمل صاحب‌منصبان اجرایی تحمیل می‌کند، موقتاً برچیده می‌شود (آگامبن، ۱۳۹۵: ۹۴). بحران را، چه که از طریق مخالفت، خشونت و یا حتی کسانی که دارای نفوذ بیش‌ازحد هستند به وجود آمده باشد، قدرت حاکم با تعلیق قانون پاسخ می‌دهد؛ زیرا آنچه در خطر است و تا زمان بحران پنهان می‌ماند، ارتباط مشروطی است که حق حاکمیت و حکومت را به هم متصل می‌سازد و قوانین را به وسیله قلمرویی که در آن اعمال قدرت می‌کند و حکومت به اطاعت از آن قوانین بستگی دارد، ایجاد می‌نماید. هنگامی که این «چارچوب زندگی» چه به وسیله قتل حاکم، ناراضایتی عمومی، بی‌ثباتی اقتصادی و یا نفوذ اجتماعی قوی مختل می‌شود، حاکمیت در خطر از دست‌دادن قدرت خود قرار می‌گیرد؛ زیرا که پیوند میان قدرت و قلمرو در خطر نابودی است. هر زمان که این پیوند در معرض شک و تردید قرار گیرد، بخشی از قانون و یا تمام آن به حالت تعلیق درخواهد آمد (Calarco & Decaroli, 2007: 41).

جدول ۱- شاخص‌های مفهومی وضعیت استثناء

تعریف سازه مفهومی	سازه مفهومی
نداشتن محتوای مشخص و انضمامی قانون، تحقق‌ناپذیر یا غیرقابل اجرا شدن قانون	قانون فاقد محتوا
حفظ وضعیت ترس فراگیر، سیاست‌زدایی شهروندان، دست‌شستن از قطعیت قانونی	دولت امنیت
به‌محاق رفتن قانون، تعلیق کامل نظم موجود	اقتدار نامحدود
وقفه یا تعلیق در قانون، اعلام وضعیت فوق‌العاده و اضطراری	یوستیتیوم

روش پژوهش

این تحقیق از جنبه‌ی هدف و ماهیت، جزو تحقیقات بنیادی است و از جنبه‌ی روش، در زمره تحقیقات کیفی قرار می‌گیرد. هدف تحقیقات کیفی، فهم عمیق پدیده‌های اجتماعی و سیاسی از طریق گردآوری داده‌ها و رده‌بندی آن‌ها به صورت الگوهای رفتاری است (افتخاری، ۱۳۸۵: ۴). یکی از روش‌های مهم در تحقیقات کیفی، روش تبیین تاریخی است. روش تحلیل تاریخی به‌ویژه از نوع روایتی آن بر زمینه‌مندی، زمان‌مندی و فرایندی بودن حوادث تأکید دارد. این روش مکانیزم علی خاصی را ارائه می‌دهد که پاره‌های گوناگون داستان را به هم ربط می‌دهد و طی آن رشته حوادث از علت به معلول وصل می‌شود. فرایندهای علی بر ساخته‌های مبتنی بر دستگاه معرفتی ما هستند؛ چراکه ساختار روایتی (معانی) مبتنی بر تئوری، بر حوادث تاریخی بار می‌شود تا آن‌ها را قابل فهم و معنادار سازد. بدین ترتیب واقعیت در پرتو روایتی فهم می‌شود که آن روایت، بر ساخته دستگاه معرفتی ماست (ساعی، ۱۳۹۰: ۱۵۵-۱۵۴).

یافته‌های پژوهش

رویدادهای بستر ساز تعلیق مشروطیت و حاکمیت وضعیت استثناء

الف) رویدادهای داخلی تعلیق گرا

الف-۱) اختلافات داخلی دولت و مجلس

جنبش مشروطه‌خواهی مردم ایران با صدور فرمان «شاهنشاه رضوان جایگاه» (طباطبایی، ۱۳۹۲: ۵۷۵) مظفرالدین‌شاه به پیروزی رسید؛ اما این پیروزی آغاز ماجرای طولانی بود. مظفرالدین‌شاه زمانی فرمان مشروطیت را امضا کرد که بیمار بود و سالی برنیامد که قالب تهی کرد. جانشین او، محمدعلی‌شاه که با خوی خودکامگی و مطلقیت بالیده بود، با نظامی که می‌بایست برقرار شود میانه‌ی چندانی نداشت؛ بنابراین نظام مشروطیت ایران به محمدعلی‌شاه که به هرحال به اجرای چیزی از اصول حکومت قانون رضایت نمی‌داد، تحمیل شد؛ اما حتی امین‌السلطان به درستی فهمیده بود که تن‌دردادن شاه به اصول مشروطیت ظاهری است و او در نهان از هیچ دسیسه‌چینی علیه مجلس و حکومت قانون فروگذار نمی‌کند (طباطبایی، ۱۳۹۲: ۳۷۹).

طبیعی بود که بعد از تاج‌گذاری محمدعلی‌میرزا در ۲۷ دی‌ماه، اختلافات از همان ابتدای حکومت‌داری وی نمایان شود. در اولین حرکت، نمایندگان را به مراسم تاج‌گذاری خود دعوت نکرد (مذاکرات مجلس دوره اول، ۱۳۸۴: ۵۳) و نمایندگان نیز نسبت به این عمل شاه واکنش نشان دادند. چند روز بعد رابطه‌ی مجلس و دولت بر سر اجرای قانون اساسی و تغییر مفاد آن، به درگیری و بحران کشید. در نتیجه، برخی از اصول قانون اساسی چندان شفاف نبود که سبب‌ساز اختلافات بیشتری نیز شد. هنوز چند هفته از امضای این متن پرابهام نگذشته بود که رابطه‌ی مجلس و دولت شکرآب شد. دولتی که به ریاست مشیرالدوله بر سر کار بود، با مجلس سرسنگینی می‌کرد. نمایندگان هم از رئیس دولت می‌خواستند برطبق قانون اساسی، وزیران را به مجلس معرفی نماید؛ اما رئیس‌الوزرا زیر بار نمی‌رفت. دولت می‌خواست از کشورهای خارجی وام بگیرد، ولی مجلس اجازه نمی‌داد. اسپرنگ‌رایس، در برخی از گزارش‌های سیاسی، به شیوه‌ی رفتار وزیران اشاره می‌کند: «سلوک دولت نسبت به مجلس کلیتاً به طریق مخالفت و ضدیت است» (کتاب‌آبی، ۱۳۶۶، ج ۱: ۲۱).

از سوی دیگر اختلاف بر سر متمم قانون اساسی بروز کرد. این مجموعه قانون نوشته شده، اما هنوز به تصویب نرسیده بود. شیخ‌فضل‌الله نوری بر دو اصل متمم خرده گرفت. یکی از آن‌ها اصل برابری ایرانیان در پیشگاه قانون بود. به اعتقاد شیخ، غیرمسلمان نمی‌توانست با مسلمان برابر باشد. دیگری آزادی‌های اجتماعی و مدنی بود که او برخلاف دین می‌شمرد (رضوانی، ۱۳۶۲: ۳۳-۲۸)؛ بنابراین عدم‌تجانس و تعارض در دیدگاه‌ها نسبت به چیستی مشروطه در دو فضای متفاوت، زمینه‌ساز رشد فزاینده‌ی ناراضی‌ها و افزایش هرج‌ومرج و بی‌نظمی بود: یکی ناسازگاری محمدعلی‌شاه با مشروطه‌خواهی و پادشاهی محدود و «قدرت سیاسی در چارچوب» از یک‌سو و از سوی دیگر، فضای ناهمگونی فکری و عقیدتی بین مشروطه‌خواهان. این وضعیت سیاسی پسانقلابی، باعث شد که وضعیت سیاسی کشور به سمت تعلیق مشروطیت و حاکمیت وضعیت استثناء کشیده شود؛ تا جایی که به نوشته‌ی زینوف: «ایرانیان از برقراری مشروطیت هیچ بهره‌ای نبرند» (زینوف، ۱۳۶۳: ۶۰).

الف-۲) تعلیق مشروطیت با کودتای اول علیه مجلس و بمباران آن

ماجرای میدان توپخانه در دوره‌ی مشروطه از وقایعی است که در تعلیق مشروطه‌خواهی بسیار مورد توجه می‌باشد، شاید به‌این خاطر که برای اولین بار پرده‌ها کنار رفته و شاه به‌طور علنی به معارضة برخاست و به‌همین جهت شاید بتوان آن‌را شروع مقطع جدیدی در مناسبات شاه و مجلس دانست. از دیدگاه آدمیت، گزارش‌های خارجی دقیق‌ترند، چون ماهیت دستخط شاه به فرماندهی قزاق‌خانه برای سرکوب مشروطه‌خواهان، گویای کودتا بودن حادثه است (آدمیت، ۱۳۸۷: ۲۲۰-۲۱۸). به هر حال پشتیبانی عمومی از مجلس و مشروطه باعث عقب‌نشینی مستبدین شد و شاه در نخستین گام، نظام‌السلطنه‌ی مافی را که به مخالفت مشروطه شناخته نمی‌شد، به عنوان رئیس‌الوزرا معرفی کرد (کسروی، ۱۳۸۸: ۵۴۸). با این وضع اوضاع هنوز کاملاً عادی نشده بود. به هر حال در ۲۹ آذر ۱۲۸۶ اجتماع میدان توپخانه برپیده شد (همان: ۵۵۳). بعد از شکست ماجرای میدان توپخانه فضای سیاسی کشور نسبتاً آرام بود و شاه جرأت و توانایی نداشت که توطئه دیگری علیه مجلس طراحی کند و محتاط‌تر از گذشته به کار پرداخت. او به ظاهر وجود مجلس را پذیرفت ولی کوشید عده‌ای از نمایندگان را به سوی خود بکشانند (کسروی، ۱۳۸۸: ۵۷۹). در نهایت اختلافات و تعارضات محمدعلی‌شاه با مشروطه و مشروطه‌خواهان موجب اتخاذ تصمیم نهایی محمدعلی‌شاه برای براندازی جریان نوخواهی در ایران گردید. در پی این تصمیم در دوم تیر ۱۲۸۷ مجلس شورای ملی که نماد و سمبل مشروطیت در ایران بود توسط لیاخوف روسی به‌توپ بسته شد و نهاد و نماد مشروطه منهدم گردید.

الف-۳) دسته‌بندی‌های سیاسی، نبود مدارا، ترور و وحشت

یکی از پدیده‌های مشروطه ایران، که سبب‌سازِ تعلیق آن گردید، پدیده شکل‌گیری دسته‌جات و گروه‌بندی‌های گوناگون در شهرهای مختلف بود که با عنوان انجمن‌ها سربرآوردند. در ایران پسامشروطه، انجمن‌ها و احزاب در قالب دسته‌بندی‌ها و جناح‌ها در راستای محدودکردن قدرت شاه شکل گرفت. این انجمن‌ها قبل از مشروطه وجود داشتند ولی مخفیانه عمل می‌کردند، پس از انقلاب فعالیت آن‌ها علنی شد و رشد زیادی یافتند؛ حتی مخالفان مشروطه نیز انجمن برپاساختند. رشد حیرت‌انگیز این انجمن‌ها نشانه‌ی خوبی نبود. این امر را می‌توان در نامه طالبوف به دهخدا دید: «تهران کدام جانور است که در یک شب، صدویست انجمن زائید. وی می‌افزاید کدام مجنون تغییر رژیم ایران را خلق‌الساعه حساب می‌کند؟ او با نگاهی تیزبین به نکاتی اشاره کرد که از نگرانی بیش از حد از آن شرایط حکایت می‌کرد. وی ادامه می‌دهد: ایران تاکنون اسیر گاو دوشاخه استبداد بود، اما بعد از این اگر به اداره خود قادر نشود، به گاو هزار شاخه‌ی دجاله‌ها دچار می‌شود» (کاتوزیان، ۱۳۷۹: ۷۲). حدود وظایف و عملکرد انجمن‌ها مشخص نبود و به‌همین علت در هر امری دخالت می‌کردند و باعث اختلال در فعالیت ادارات دولتی می‌شدند. انجمن‌ها عده‌ای فدایی مسلح داشتند که در صورت لزوم نمایندگان خود را برای طرح مطالبات و خواسته‌هایشان به مجلس می‌فرستادند و چون مجلس در مقابل دولت متکی به حمایت انجمن‌ها بود، با افزایش درگیری میان مجلس و دولت، بر قدرت انجمن‌ها نیز افزوده می‌گشت و کار به جایی رسید که حتی در مسایل داخلی مجلس دخالت می‌کردند (اتحادیه، ۱۳۸۱: ۱۵۸). این امر منجر به شکاف‌های عمیقی میان نیروهای مشروطه‌خواه در کانون‌های مشروطه‌خواهی شده بود. ملانصرالدین تعبیر جالب توجهی از آن دسته‌بندی و گروه‌بندی‌ها در آن روزگاران دارد: «تا زمانی که این مشروطه‌ی زهرماری نیامده بود گرگ‌وگوسفند باهم می‌چریدند. درست است که گاهی گرگ‌ها گوسفندان را می‌دریدند، اما مشروطه باعث شده اهالی شهرها مثلاً در تبریز چند دسته شوند: دسته‌ی شیخ سلیم، دسته‌ی میرزاعلی‌آقا، دسته‌ی خیابانی، نمی‌دانم دسته‌ی میمون، دسته‌ی گرگ» (ملانصرالدین، ۲۴ جولای ۱۹۰۷، شماره ۲۷: ۳). همین اختلافات و تعارضات، دسته‌بندی‌ها و جناح‌بندی‌های سیاسی، نبود فرهنگ مدارا سبب شدند که جامعه به دامن عداوت‌ها و دشمنی‌های خونین، حذف و ترور فیزیکی فروغلتد و درنهایت یکی از حساس‌ترین نقاط تاریخی ایران را در حرکت به سمت مشروطه‌خواهی ناکام و آن را به سمت حاکم شدن وضعیت استثناء و سرانجام هوموساکریسم رضاخانی/شاهی پیش ببرد.

الف-۴) هرج و مرج و شکل‌گیری جنبش‌های تجزیه‌طلبانه

نهیض مشروطیت با آرمان و هدف حاکمیت قانون به مثابه مهم‌ترین مؤلفه و زیرمجموعه آرمان مشروطه‌خواهی و دموکراسی‌خواهی رخ داد، اما قانون‌شکنی در فضای پسامشروطه به فراگیرترین پدیده تلخ تبدیل شد. به تعبیر کاتوزیان، واژه «مشروطه» نه تداعی‌کننده معنی حقیقی خود یعنی حاکمیت قانون، بلکه تداعی هرج و مرج بود (کاتوزیان، ۱۳۷۹: ۸۱). هر کس دزدی و غارت می‌کرد، گفته می‌شد که به مشروطه‌اش رسید (کاتوزیان، ۱۳۷۹: ۸۶؛ ۱۳۹۵: ۲۰۹). رهاورد روند مشروطه‌خواهی چیزی جز هرج و مرج و حکومت ملوک‌الطوایفی نبود. پیش از مشروطیت حکومت مرکزی ناتوان و ازهم‌گسیخته بود؛ پس از مشروطیت نیز همان حالت دنباله داشت.

ویلسن در سفرنامه‌اش وضعیت اسفبار جامعه ایران پسامشروطه را چنین گزارش می‌دهد: «این روزها مشروطه و استبداد در تهران به جان هم افتاده و تقریباً همه‌ی مملکت در آتش هرج و مرج می‌سوزد. عده‌ای از خوانین و روسای عشایر هم در بعضی نقاط علم طغیان برافراشته و از اوامر حکومت مرکزی تبعیت نمی‌کنند» (تکمیل همایون، ۱۳۸۴: ۴۲۹). به دنبال فضای بازی که با مشروطیت ایجاد شده بود، در برخی از ولایات، آشوب‌هایی ظاهر شد و در مواردی خود شاه نیز که با اساس مشروطیت سر سازگاری نداشت، از طریق عاملان خود به آن آشوب‌ها دامن می‌زد (طباطبایی، ۱۳۹۲: ۳۷۷)؛ بنابراین مشروطیت در ایران اعلام شد؛ اما وضعیت داخلی ایران به هرچیز شباهت داشت جز یک کشور مشروطه. نظم پیشین از دست رفته بود و هیچ نظم نوینی جایگزین آن نشد. به‌واقع در فضای اجتماعی-سیاسی پسامشروطه، «بحران در ایران بی‌داد می‌کرد، هر گوشه‌ی کشور به دست جباری بود که به هیچ‌کس حساسی پس نمی‌داد. ایلات و عشایر همراه با سردسته‌های راهزنان، اختلافات و مشکلات ایلی خود را بهانه کرده و به بهانه مشروطه و استبداد هرروز که می‌گذشت، میخی دیگر بر تابوت استقلال و تمامیت ارضی کشور می‌کوبیدند» (آبادیان، ۱۳۹۰: ۳۹۳؛ کتاب‌آبی، ۱۳۶۶، ج ۶: ۱۶۲۷).

ناامنی، هرج و مرج و آشفتگی در سال‌های پس از استقرار دولت مشروطه به حدی رسید که برخی مشروطه‌خواهان آرزو می‌کردند که ای کاش وقتی درحال تلاش برای تحقق مشروطه بودند، وبا می‌آمد و می‌مردند و کار مشروطه به سرانجام نمی‌رسید (افشار، ۱۳۵۹: ۵۲). کار بدانجا رسید که ادیب‌الممالک فراهانی، شاعر مشروطه‌طلب، آرزوی بازگشت به استبداد ناصرالدین‌شاهی را دارد:

«دریغ آن ناصرالدین‌شاه و استبداد دورانش / عزیز حضرت سلطان، امین بزم خاقانش
ز فراشان قرمزپوش و دژخیمان بدهیئت / چماق شاطر و چوب قرچی در بیابانش»
(ادیب‌الممالک فراهانی، ۱۳۱۲: ۵۵۳)

در اواخر دوران مشروطه، رضاشاه در فضایی از آشوب و هرج و مرج، از سوی روشنفکران و حتی روحانیون که از ناامنی، اشغالگری و تجاوز نیروهای خارجی خسته شده بودند، مورد استقبال قرار گرفت (Motamedi, 2016: 87 به نقل از: کرمشایی، ۱۳۹۶: ۱۵۶). به تعبیر محمدرضا قدس: «وجود مراکز متعدد قدرت و خودمختار در کشور و فقدان کامل امنیت و فروپاشی کشور دلیل اصلی حمایت مردم از دیکتاتوری به عنوان تنها ابزار توقف تجزیه کشور و تثبیت امنیت بود» (Ghods, 1990: p. 37).

ب) رویدادهای خارجی تعلیق‌گرا

ب-۱) رقابت و مداخلات قدرت‌های بزرگ

از اوایل دوره قاجاریه تا اواخر سده نوزدهم، روسیه و انگلیس، ایران را تحت نفوذ سیاسی و اقتصادی خود درآورده و برای پیشبرد منافع و حفظ برتری خود در ایران، در رقابت با یکدیگر به سر می‌بردند. انگلیس ایران را سپر دفاعی هند، به ویژه در مقابل روسیه می‌دانست و هند برای انگلستان اهیت فراوانی داشت؛ به طوری که کرزن در این باره می‌نویسد: «انگلستان بدون هندوستان/امکان زیست ندارد. در دست داشتن هند سند تعویض ناپذیری در فرمانروایی بر جهان شرق است» (کرزن، ۱۳۸۰: ۲۱). از طرفی دیگر روسیه نیز نه تنها چشم به هندوستان داشت، بلکه همچنین ایران را گذرگاهی برای رسیدن به آب‌های آزاد جنوب می‌دانست. موقعیت روس‌ها بعد از شکست دادن ایران در جنگ و تحمیل قراردادهای گلستان (۱۸۱۳) و ترکمانچای (۱۸۲۸)، به طرز چشم‌گیری در ایران ارتقا یافت و صاحب نفوذترین قدرت اروپایی در دربار ایران گردید (نوازی، ۱۳۸۶: ۱۲۴-۱۲۲). از دیگر سو انگلیس موقعیت خود را در موقعیت فروتری نسبت به روس می‌دانست. در اوایل قرن بیستم تحولاتی در عرصه مناسبات بین‌المللی رخ داد که در نهایت به رقابت بین دو دولت روس و انگلیس در ایران پایان داد. ایران به عنوان کانون اصلی منافع متعارض روسیه و انگلیس سیاست رقابت‌آمیز دو قدرت بزرگ را سرانجام به سیاست مبتنی بر همگرایی دو کشور سوق داد (کاظم‌زاده، ۱۳۵۴: ۴۱۸-۴۱۳). اگرچه روس‌ها با برتری موقعیتی که داشتند مخالف تقسیم ایران بودند؛ اما در نهایت عواملی چون ایجاد روابط دوستانه میان انگلیس و فرانسه، شکست روسیه از ژاپن، ترس روس‌ها از نفوذ آلمان در خاورمیانه با اتخاذ سیاست «به سوی شرق» و تضعیف موقعیت روسیه در ایران در پی پیروزی انقلاب مشروطه، تغییر سیاست خارجی روسیه در ایران را اجتناب‌ناپذیر نمود و محافل حاکمه روسیه

را متقاعد کرد که باید طرح قرارداد پیشنهادی انگلیس، مبنی بر تقسیم ایران به دو حوزه‌ی نفوذ را بپذیرند (Keddi, 2006: pp. 69-70). بعد از امضای این قرارداد که بلوشر آن را یکی از «مصیبت‌بارترین» وقایع دوران جدید معرفی می‌کند (بلوشر، ۱۳۶۹: ۲۵)، دوره‌ی جدیدی از روابط دولتی در ایران آغاز شد؛ دوره‌ای که به قول محمود محمود، انگلیس، روس‌ها را آزاد گذاشت تا هر نوع فتنه و فساد را که می‌خواستند، در ایران برپا کنند (محمود، بی‌تا: ۲۱۲-۲۱۱). در طی این دوره که تا وقوع انقلاب شوروی در ۱۹۱۷ به طول انجامید، سیاست خارجی دولتی در ایران برطبق این قرارداد تنظیم می‌گردید.

ب-۲) اولتیماتوم روس

یکی از مهم‌ترین رویدادهای خارجی سبب‌ساز تعلیق مشروطیت در ایران اولتیماتوم روسیه بود که با تحریکات اقلیت مجلس شورای ملی مضاعف شد. روس‌ها که از اقدامات غیرمستقیم خود برای ازبین بردن حکومت مشروطه‌خواهان نتیجه‌ای نگرفته بودند و از سوی دیگر شکست پی‌درپی اردوهای شاه مخلوع، آنان را خشمگین و از اصلاح امور مالی و اقتصادی که مانع مداخله آنان در امور داخلی ایران می‌شد به شدت ناراضی بودند، این بار تصمیم گرفتند مستقیماً وارد عمل شوند (ملک‌زاده، ۱۳۶۳: ۱۴۴۵؛ کسروی، ۱۳۸۸: ۴۸۶). روس‌ها، زبان‌بخش‌ترین مساله برای روسیه را، حضور مورگان شوستر در تهران می‌دانستند و نمی‌توانستند نقش شوستر در ناکام‌گذاشتن سعی شاه سابق در بازگشت به سلطنت فراموش کنند. همچنین روسیه از تلاش‌های مداوم شوستر برای قطع مداخله خارجی در امور ایران ناراضی بودند؛ بنابراین روس‌ها دنبال فرصتی برای تلافی بودند که تصمیم شوستر به انتصاب استوکس به فرماندهی نیروهای ژندارم مالی ایران، بهانه لازم را فراهم نمود (بنکداریان، ۱۳۹۲: ۳۶۴-۳۶۳).

دولت روسیه در ۱۱ نوامبر ۱۹۱۱ طی اولتیماتومی خواستار عذرخواهی رسمی تهران به خاطر رفتار نامناسب ایرانی‌ها نسبت به افسران سرکنسول روسیه و همچنین خواستار بیرون بردن ژندارم‌های خزانه‌داری از املاک شعاع‌السلطنه شد؛ چراکه ایران درخواست عزل سرکنسول روسیه و بیرون بردن قزاق‌ها از خانه شعاع‌السلطنه را داشت و این درخواست از نظر روس‌ها امری ناروا تلقی می‌شد. با سرباز زدن همه وزرای ایران از موافقت با چنین شرایط سنگینی، کابینه ایران یک‌جا استعفا داد (ناظم، ۱۳۸۰: ۱۳۱-۱۳۲). ایرانی‌ها دست به دامان انگلیس شدند، اما تنها توصیه‌ی گری به آنان، قبول تقاضای روسیه و عذرخواهی رسمی بود. وی اطمینان می‌داد که این عمل به عقب‌نشینی سریع نیروهای روسی اعزامی به قزوین خواهد انجامید؛ بنابراین کابینه ایران شتابان تشکیل یافته و وزیر خارجه ایران شخصاً عذرخواهی ایران را تسلیم نماینده روسیه در تهران کرد؛ اما نه تنها نیروهای خود عقب‌نشینی نکردند، بلکه نیروهای روسی بیشتری همچنان وارد شمال ایران می‌شد (بنکداریان، ۱۳۹۲: ۳۹۱-۳۹۱)؛ اما وضعیت داخلی به گونه‌ای بود که پیش از آن که کار به اولتیماتوم کشیده شود، حکومت مشروطه در ورطه‌ی بحران فرورفت که شاه پیشین برانگیخته بود. روس‌ها اینک درصدد برآمده بودند به محمدعلی‌شاه مخلوع برای بازگشت به سلطنت کمک کنند، بنابراین وی را با اسلحه و مهمات و توسط یک کشتی تجاری روس، نزدیک استرآباد پیاده کردند (کاظم‌زاده، ۱۳۵۴: ۵۷۴). هدف روس‌ها که نقش مسلمی در تلاش شاه سابق جهت بازگشت به تخت سلطنت داشتند، از میان بردن حکومت مشروطه‌ی ایران بود (افشاریزدی، ۱۳۵۸: ۱۲۲، ۱۲۸). به این ترتیب دو اولتیماتوم روس‌ها که یکی پس از دیگری به ایران دادند، باعث پایان دادن به انقلاب ایران و سبب‌ساز تعلیق نهضت مشروطیت در ایران شد.

ب-۳) جنگ بین‌الملل اول

احمدشاه در تیرماه ۱۲۸۸ وارث کشوری شد که از نظر سیاسی و اقتصادی بسیار آشوب‌زده بود و به هیچ‌وجه آمادگی رویارویی با گرفتاری‌های جنگ جهانی اول را نداشت (فرخ، ۱۳۹۷: ۳۹۷). در آغاز جنگ جهانی اول اوضاع عمومی ایران از دیدگاه یک مأمور خارجی -اولسون- ترکیبی از مشکلات اقتصادی، کشمکش‌های سیاسی، حضور نیروهای روس و انگلیس در مناطق مختلف، ضعف دولت مرکزی، سرکشی ایلات و عشایر و نبود ارتشی مجهز و وفادار بود (اولسون، ۱۳۸۰: ۴۹). آن‌چه باعث شده بود این حاکمیت به مستعمره‌ای کامل تبدیل نشود رقابت روس و انگلیس بود (میروشنیکف، ۱۳۴۴: ۳۰). هرچند دولت وقت (مستوفی‌الممالک) سیاست رسمی کشور را بی‌طرفی اعلام کرد؛ اما اهمیت موقعیت ایران برای قدرت‌های درگیر، عدم توجه به بی‌طرفی ایران را به دنبال داشت و هر یک بخش‌هایی از خاک ایران را اشغال کرده بودند؛ به گونه‌ای که پیش از آغاز جنگ، در نزاع خرس و نهنگ-روس و انگلیس- طی قراردادهای ۱۹۰۷ و ۱۹۱۵ ایران را به مناطق تحت‌نفوذ خود تقسیم کرده بودند. به‌رحال جنگ جهانی اول پیامدهای فاجعه‌باری برای ایران و تعلیق مشروطه‌خواهی و حاکمیت وضعیت استثناء داشت (ward, 2009: 123-124). قحطی مصیبت‌باری که از پی آمد، دو تا سه میلیون ایرانی یعنی یک‌چهارم جمعیت را کشت. قحطی و اپیدمی گریپ یا آنفولانزای

مهیپ اسپانیایی (کاتوزیان، ۱۳۹۵: ۲۱۷) تعداد بیش‌تری را به دامن مرگ سوق داد. مسلح شدن طوایف محلی ایران به دست قدرت‌های خارجی موجب ظهور جنبش‌های خودمختاری شد. این جنبش‌ها تأثیر نامطلوبی در اقتصاد داشتند؛ زیرا موجب آشوب و بی‌نظمی در ارتباطات و روابط بازرگانی می‌شدند (فرخ، ۱۳۹۷: ۴۱۷). به این ترتیب با مداخله‌های بیگانگان، مجالس مشروطه یکی پس از دیگری به تعطیلی و تعلیق کشانده شد، دولت‌های مشروطه سقوط کرده و نیروهای آزادی‌خواه پراکنده شدند و این امر پایان اقتدار دولت مشروطه و مشروطه‌خواهان در ایران بود.

ب-۴) قرارداد ۱۹۱۹

در پایان جنگ جهانی اول شرایط به گونه‌ای بود که به تعبیر کاوه فرخ «*ایران بر لبه‌ی پرتگاه تجربه قرار داشت*» (فرخ، ۱۳۹۷: ۴۳۰). مجموعه‌ای از عواملی همچون اقتصاد آشفته، قحطی گسترده، سوءمدیریت حکومت مرکزی ناکارآمد، راهزنی لجام‌گسیخته، بی‌قانونی گسترده و حضور سربازان بیگانه سبب‌ساز بروز شورش‌های محلی و آشوب‌های زیادی در ایران شده بود. این شورش‌ها را کمابیش می‌توان مثل شورش‌های قبلی مرتبط با نهضت مشروطه (میرزا کوچک خان و جنگلی‌های گیلان) یا شورش‌هایی که مبنای نهضت مشروطه بود تقسیم‌بندی کرد. این شورش‌ها و آشوب‌ها نمونه‌ای از تاریخ ایران در قرن چهارم شمسی بود: «هرگاه حکومت مرکزی ضعیف می‌شد درخواست‌ها برای خودمختاری محلی افزایش می‌یافت» (Potter, 2008: p141).

بنابراین به محض متارکه جنگ بین‌الملل و اعلام تصمیم حکومت انگلستان دایر به عدم مداخله در امور داخلی روسیه و احضار قوای انگلیس از این کشور و منطقه خاورمیانه، لرد کرزن مذاکره برای عقد قرارداد با دولت ایران را آغاز کرد. مذاکرات سری و طولانی مدت و وثوق‌الدوله و دو وزیر کابینه‌ی (نصرت‌الدوله و وزیر خارجه و صارم‌الدوله وزیر مالیه) او با دولت انگلیس و وزیرمختار انگلیس در تهران (سرپرسی کاکس) برای توافق بر سر کم و کیف نحوه‌ی همکاری متقابل دو کشور، دقیقاً تحت چنین شرایط و الزاماتی صورت گرفت و در نهایت بعد از نه ماه مذاکره منجر به عقد قرارداد ۱۹۱۹ شد (صالحی، ۱۳۸۷: ۲۴۶). از طرف حکومت انگلستان به مشارالیه تضمین کتبی داده شد که «... وی و جانشینانش، مادام که بر وفق سیاست و صواب‌دید بریتانیا در ایران عمل کنند، از حمایت دوستانه دولت انگلیس برخوردار خواهند شد» (اسناد محرمانه وزارت خارجه بریتانیا، ۱۳۶۸، ج ۱: ضمیمه شماره ۱). هنوز چند روزی از انتشار متن قرارداد در تهران نگذشته بود که با مخالفت بسیاری از رجال سیاسی، روشنفکران و روحانیان مواجه گردید. به تعبیر کاتوزیان تنها قراردادی که همه با آن مخالفت نمودند همین قرارداد ۱۹۱۹ بود. راهبرد وثوق‌الدوله به جای گوش دادن به انتقادات و نصایح، ایجاد فضای سانسور و خفقان شدید و اعلان حکومت نظامی در تهران بود (دولت‌آبادی، ۱۳۸۷، ج ۴: ۱۳۵-۱۲۹). نورمن (وزیرمختار جدید انگلیس) برای جلوگیری از تهاجم بلشویک‌های گیلان به پایتخت و همچنین تشکیل مجلس شورای ملی ایران و تصویب قرارداد ایران و انگلیس موجبات روی کار آوردن مشیرالدوله را فراهم نمود. وی ضمن انجام اقدامات دیپلماتیک برای حل مساله مسالمت‌آمیز گیلان، لشکر قزاق ایران را که فرماندهی آن را هنوز افسران روسی برعهده داشتند، به شمال فرستاد. شکست لشکر قزاق بعد از موفقیت‌های اولیه، بهانه لازم به‌دست انگلیسی‌ها (نورمن و فرمانده جدید «نورث پرفورس» یعنی ژنرال آیرون‌ساید) برای انحلال لشکر قزاق ایران و ایجاد قشون متحدالشکل به فرماندهی افسران انگلیسی را داد (شیخ‌الاسلامی، ۱۳۶۸: ۳۵۵-۳۴۹). برساختن دگری سیاسی و بزرگ‌نمایی خطر کمونیسم و بلشویسم یکی از شاخص‌هایی می‌باشد که به ایجاد وضعیت استثناء و هوموساکریسم رضاخانی می‌انجامد. برساختن دگری سیاسی با محوریت حمله ارتش سرخ یا بلشویک‌های ایرانی آن‌چنان در اذهان مردم و مسئولین حکومتی ریشه دوانیده بود که حتی در جریان کودتای سوم اسفند برخی چنین می‌پنداشتند که قزاق‌ها نیز بلشویک شده و به تهران آمده‌اند تا رژیم سلطنتی را براندازند و به جای آن رژیم جمهوری شورایی روی کار آورند.

سبب‌سازهای نهادی تعلیق و استثناء

نهادهای و شرایط منتج از آن‌ها پدیدآورنده‌ی خط‌مشی‌های سیاسی‌اند. اهمیت یافتن نهادها در تحلیل سیاسی و اجتماعی این امکان را برای محققان فراهم می‌سازد تا از زاویه دستاوردهای مفهومی و نظری این حوزه به بازخوانی رخدادها و فرایندهای تاریخی بپردازند و بی‌گمان این فرصت مناسبی برای آزمودن چارچوب‌های جدید در تحلیل تاریخ سیاسی و اجتماعی ایران در یک قرن اخیر است. مورخان، صاحب‌نظران علوم سیاسی و جامعه‌شناسان تاریخی برآنند که دگرگونی‌های مهمی در ساختار جامعه ایران اول

قرن بیستم رخ داده است و انقلاب مشروطه منجر به پیدایش نهادهای سیاسی تازه‌ای در اواخر دوره قاجار شد و نهادهای شکل گرفته، نقطه عطفی در تاریخ تحولات جامعه ایران بوده‌اند (فاضلی و اشتیاقی، ۱۳۹۲: ۴۰).

از این حیث انقلاب مشروطه نخستین حرکت برای برپایی دولتی قانونمند و محدود براساس نهادهای جدید برای تحقق خواسته‌های نیروها و طبقات اجتماعی آسیب‌دیده از تحولات نیمه دوم قرن نوزدهم جامعه ایران است و مهم‌ترین دستاورد آن پیدایش نهادهایی بود که نویدبخش تغییر ساختار قدرت سنتی بوده‌اند. به بیان یکی از اندیشندان: «یکی از مهم‌ترین پی‌آمدهای جنبش مشروطه‌خواهی مردم ایران، مانند هر دگرگونی دموکراتیکی دیگر، استقرار نهادهای نظام سیاسی جدید و تثبیت آزادی‌ها بود» (طباطبایی، ۱۳۹۲: ۳۸۳). براساس روح قانون اساسی مشروطیت ایران، مجلس اساس و بنیاد مشروطیت به شمار می‌رفت که می‌بایستی مهم‌ترین دغدغه خاطر مشروطه‌طلبان را که عبارت بود از مهار قدرت مطلقه شاه، از طریق نظامی شناخته‌شده یعنی قانون و اجرای نظارت بر اجرای آن، جامعه‌ی عمل ببوشاند (جعفری‌ندوشن و زارعی‌محمودآبادی، ۱۳۸۲: ۱۳۹-۱۴۰).

یکی از مهم‌ترین استلزامات شکل‌گیری نهادهای مدرن در هر کشوری منوط به شکل‌گیری یک مساله نظری یا نظام معنایی و اندیشگانی و فکری ملازمه‌ی آن است؛ به عبارت دیگر هیچ نهاد یا پدیده‌ی مدرنی بدون عنصر اندیشه‌ای به معنای واقعی وجود نخواهد داشت و در پیشینه هر نهاد مدرنی بایستی یک اندیشه متناسب با آن نظام معنایی وجود داشته باشد. در ایران معاصر نه نهادهای مشروطه‌خواهی و نه اندیشه‌ی متناسب با آن نظام معنایی نیز می‌توانست شکل بگیرد. این وضعیت سپهر سیاست ایران چه در دوره آشوب و چه در دوره مطلقه، صدق می‌یابد. اگرچه دفتر مشروطه‌خواهی ایرانیان با اندیشه تحدید قدرت سیاسی و نهادهای متناسب با آن باز شد و حقوقدانان شرع و عرف از آن دفاع می‌کردند، اما «هرکس به تمنّایی در گلشن» مشروطیت آمده بود و همین چندگانگی در حوزه‌ی اندیشگانی به حوزه نهادهای سیاسی منتقل شد و باعث شد تا شاهد استمرار نهادهای متناسب با اندیشه مشروطیت نباشیم. در ایران عصر پسامشروطه، ضعف عمیق بنیادهای مشروطیت از یک‌سو و رویدادهایی که مانع تحقق تحول سیاسی، اقتصادی و اجتماعی در جامعه ایران می‌شد از سوی دیگر باعث شد تا ناهم‌مندی در بُعد نهادها اتفاق بیفتد.

با وقوع نهضت مشروطیت اگرچه برخی نهادها مانند مجلس، قانون اساسی، احزاب، نظام عدلیه و انجمن‌های سیاسی شکل گرفتند، اما دولت مشروطه به دلیل ظهور در بستر نامناسب تاریخی خود در ایجاد نهادهای مشروطه‌خواهی با شکست مواجه شد. هرچند نهادهای مختلف سیاسی و حقوقی برای نخستین بار در ایران شکل گرفت، اما بنا به دلایلی که گفته شد، این نهادهای شکل گرفته، نیم‌بند ماند و خواسته‌های نهادهای مشروطه‌طلبان نافرجام باقی ماند. نهادهای سنتی همچون شاه، دربار، شاهزادگان، حکام ایالات، روسای قبایل و روحانیون در دولت پیشامدرن، به عنوان مراکز قدرت قلمداد می‌شدند که پس از مشروطه با سایر کانون‌های قدرت مانند مجلس، انجمن‌ها و احزاب سیاسی در تقابل قرار گرفتند. این موضوع، بیش از هر چیز به هرج‌ومرج و آشوب در دوران پسامشروطه دامن زد.

بنابراین در پی بحران همه‌جانبه‌ای که به نهضت مشروطیت فرا رویید، نظام مطلقه‌ی قبلی تضعیف شد، ولی هنوز نظام تازه‌ای که کارایی بیشتری داشته باشد جایگزین آن نشده بود. به تعبیری، با وجود پذیرش مشروطیت و اقبال عمومی به حاکمیت قانون و تأسیس نهادهای مردم‌نهاد، استقرار نظم سیاسی جدید را موجب نشد. به تعبیر سیف: «اگر بخشی از این گناه به گردن حامیان نظام مطلقه‌ی پیشین باشد که در این مهم کارشکنی می‌کردند، بی‌گمان بخشی از آن به گردن خود فعالان نهضت است که به قدر کفایت هوشیار نبودند» (سیف، ۱۳۹۰: ۱۶۶ و ۲۴۳).

به دلیل فقدان شرایط نهادی در کنار سایر عوامل ساختاری-رویدادی و اندیشه‌ای لازم (که به آن اشاره شد) برای شکل‌گیری نهادهای مشروطه‌خواهی، درنهایت از دل انقلاب مشروطه هرج‌ومرج بیرون آمد. فاصله دوازده‌ساله پیروزی انقلاب در سال ۱۲۸۸ تا کودتای ۱۲۹۹ دوره هرج‌ومرج در مرکز و ولایات بود (کاتوزیان، ۱۳۷۹: ۸۱). از یک‌سو توان دولت تضعیف شده بود و از سوی دیگر به دلیل همین ضعف حکومت مرکزی، خودمختاری در ولایات که عمدتاً در دست عشایر بود افزایش یافته بود (فوران، ۱۳۸۵: ۲۸). در چنین شرایطی یعنی هرج‌ومرج ناشی از کاهش توان قدرت مرکزی و ناامنی به وجود آمده ناشی از آن، زمینه‌ی اجتماعی برای ظهور قدرت جدیدی که این وضع آشفته را سامان دهد، فراهم شد (کدی، ۱۳۸۰: ۱۳).

انقلاب مشروطه تنها در پی سرنگونی یک دولت خودکامه نبود، بلکه می‌خواست دولتی محدود به قانون و پاسخ‌گو (تحدید قدرت سلطنت)، زمام امور را بدست گیرد؛ اما باز هم جامعه ایرانی به سنت دیرین خود یعنی هرج‌ومرج و آنارشی‌گرایی متمایل شد. سنتی

که پس از سرنگونی یک دولت خودکامه بارها به آن خو گرفته بود. به دیگر سخن، چرخه‌ی سستی حکومت خودکامه «هرج و مرج- حکومت خودکامه، همواره گریبانگیر جامعه ایرانی بود (کاتوزیان، ۱۳۸۸: ۱۹۷). به لحاظ نهادگرایی بایستی گفت که دلیل اصلی تعلیق مشروطیت را می‌توان در آماده نبودن بسترهای نهادی و فکری جامعه ایرانی و ظرفیت‌ناپذیری آن برای پذیرش نهادهای جدید مانند پارلمان، احزاب، قانون و... دانست؛ بنابراین عدم کارایی نهادها به علت نوپا بودن گفتمان مشروطیت و عدم تعریف آن، بستر ذهنی و عینی برای شکل‌گیری هوموساکریسم رضاخانی/رضاشاهی فراهم نمود که درست سر بزنگاه تاریخی ظهور کرد و جامعه را به سمت ایجاد وضعیت استثنایی پیش برد.

از این منظر، باید گفت که رضاخان از بزنگاه‌هایی مانند عدم کارایی نهادهای مهمی همچون مجالس و کابینه‌های پیشین، عدم نهادینگی قانون اساسی، جنگ جهانی اول، قحطی فراگیر و دخالت عوامل بیگانه که باعث مشکلات و حوادث بسیار زیادی در ایران شده بود، به نفع خویش استفاده نمود. به تعبیر جان بروی «هرگاه بحران بزرگی زیر پای نهادهای مدرن قدرت را خالی کند» گذار از مشروطه‌خواهی به سمت حاکمیت وضعیت استثناء، ممکن است روی دهد و «رهبر فرهمندی ظهور کند» (Breuilly, 2011: p.492). دولت رضاشاه، نخستین دولت مطلقه در ایران بود و با آن که برخی از ویژگی‌هایش ریشه در گذشته داشت، لیکن نظام سیاسی جدیدی برآمده از درون تحولات عصر مشروطیت محسوب می‌شد. حکومت رضاشاه برخی شیوه‌های اعمال قدرت خودسرانه و خودکامه را به سبک حکام پیشین به کار می‌برد، ولی برخلاف حکومت‌های قدیم با تمرکزبخشیدن به منابع قدرت و به کارگیری ابزارهای متمرکز قدرت سیاسی، مبین ویژگی‌های یک «برهه‌ی تاریخی» (اکبری، ۱۳۸۴: ۲۱۸) بود. برهه‌ای که طی آن برخی نهادهای برآمده از مشروطیت در درون ساخت دولت مطلقه ادغام شدند. برخی دیگر از نهادهای پدرشاهی از جمله نهاد دربار بازتولید شدند. باتوجه به ماهیت حکومت مطلقه، رضاشاه برای نهادسازی نیاز به یک نهادی به نام ارتش قوی داشت. از این رو باید ریشه‌ی بسیاری از نهادسازی دوران مطلقه را در شکل‌گیری یک قشون و ارتش متحدالشکلی دانست. این نهاد تأثیرات عمده‌ای بر سایر نهادهای جدید در این دوره به جای نهاد؛ به طوری که می‌توان گفت بدون وجود نهاد ارتش و نیروهای مسلح نوسازی در سایر نهادها قابل انجام نبود.

به هر حال، در دوره رضاشاه حداقل نهادهای مشروطه‌خواهی پوششی بوده برای آراستن چهره دولت مطلقه پهلوی تا بدین طریق مشروعیتی برای خود داشته باشد. با این وجود، وقتی که پایه‌های حکومت او تثبیت گردید، حداقل‌های ممکن درخصوص رعایت نهادها و نمادهای دموکراتیک را کنار نهاد. به تعبیری: «قانون اساسی را لغو نکرد، مصوبات دولت را جانشین قوانین ساخت، پارلمان را به توپ نیست و هیأت وزیران را برکنار نکرد، اما در عمل همه آن‌ها را از محتوای حقیقی خود خالی کرد» (ملایی توانی، ۱۳۸۱: ۲۰۸)؛ بنابراین ساختار دولت مطلقه نه تنها مبتنی بر روابط قدرت شخصی بود، بلکه مانع شکل‌گیری ترتیبات نهادی سیاسی بود و به گسترش روابط شخصی و غیررسمی دامن می‌زد (بشیریه، ۱۳۸۱: ۱۰۵)؛ بنابراین ضرورت‌های منطبق برهم شده محیط داخلی و محیط بین‌المللی، درهم تنیده شدن عوامل اندیشه‌ای، نهادی و رویدادی را سبب می‌شد تا ایرانیان، خواستار نظم آهنین و عدالت همراه با مشت شوند.

جدول ۲- دگردیسی از دولت مشروطه به وضعیت استثناء

شاخص‌های حکومت مشروطه	شاخص‌های وضعیت استثناء	دگردیسی حکومت مشروطه به وضعیت استثناء
دولت قانونمند	نظم غیرحقوقی	وجود نظم اما بدون قابلیت اجرایی قانون
تحدید قدرت	قانون فاقد محتوا	قانون فاقد درون‌مایه و معنای جوهرین و تعلیق تمام قانون
پارلمان	هوموساکر	به محاق رفتن قانون، تعلیق کامل نظم موجود
قانون اساسی‌گرایی	حیات برهنه	عدم تمایز مرز میان زندگی و قانون
تفکیک قوا	مصلحت دولت	تعطیل نهادهای مشروطیت به بهانه توسعه، امنیت و آبادانی
دولت ملی	دولت امنیت	امنیت به عنوان دال محوری و حفظ وضعیت ترس فراگیر
آزادی	اقتدار نامحدود	شکل‌گیری دولت مطلقه و توسعه‌گرا
قرارداد اجتماعی	خسونت ناب	استفاده از خسونت عربان
حاکمیت مردم	یوستیتیوم	تعلیق بسیاری از نهادهای مشروطه‌ساز قدرت
وجود جامعه مدنی و تحزب	برساختن دگری سیاسی	برساختن ترس از نفوذ دگری (کمونیسم)

نتیجه‌گیری

آنچه در بازنمودن تاریخ سیاسی ایران معاصر از منظر وضعیت استثناء گشودنی و تفسیرکردنی است، تأیید همان فرض اولیه پژوهش است و آن این که در بازه زمانی بین سال‌های ۱۲۸۵ تا ۱۳۲۰، مشروطه‌سازی قدرت، به دلیل: ۱. فقدان پیش‌زمینه‌های اندیشه‌ای و فرهنگی در جامعه ایرانی؛ ۲. تلنبارشدن رویدادهای بحران‌ساز و معلق‌کننده‌ی مشروطیت اعم از رویدادهای داخلی و خارجی؛ و ۳. آماده نبودن بسترهای نهادی و در نتیجه عدم کارآیی نهادها به علت نوپا بودن گفتمان مشروطیت، در دام استثناء افتاد و به تعلیق کشانده شد.

در تاریخ سیاسی معاصر ایران بعد از نهضت مشروطه‌خواهی شاید مهم‌ترین رویدادی که در ایران به وقوع پیوست، کودتای سوم اسفند ۱۲۹۹ بود که به ایجاد وضعیت استثناء انجامید. به قدرت رسیدن رضاخان را هم می‌توان یک پیروزی و هم یک شکست برای جنبش مشروطه‌خواهی ایران به شمار آورد. پیروزی از آن جهت که بسیاری از برنامه‌های او، دقیقاً همان‌هایی بود که خواسته مشروطه‌طلبان بود؛ ایجاد یک دولت ملی مدرن و قدرتمند، توسعه حاکمیت از طریق حذف نیروهای رقیب، ایجاد ثبات سیاسی و اعاده نظم در جامعه، نوسازی اقتصادی و اجتماعی. شکست هم به این دلیل که تحت حاکمیت رضاشاه، اصول مشروطه‌خواهی آشکارا نقض و چهره‌ی حاکم شدن وضعیت استثناء مجدداً نمایان گردید. از مهم‌ترین شاخص‌های ایجاد وضعیت استثناء می‌توان به وجود نظم اما بدون قابلیت اجرایی قانون؛ به محاق رفتن قانون، تعلیق کامل نظم موجود؛ شگل‌گیری دولت مطلقه و توسعه‌گرا؛ تعطیل نهادهای مشروطیت به بهانه توسعه، امنیت و آبادانی؛ استفاده از خشونت عریان؛ عدم تمایز مرز میان زندگی و قانون؛ برساختن ترس از نفوذ دگری (کمونیسم)؛ امنیت به عنوان دال محوری و حفظ وضعیت ترس فراگیر اشاره کرد. نهادهای اصلی مشروطیت مانند مجلس به شکل نهادی فرمان‌بردار درآمد، اصل مشارکت مردم و حاکمیت مردمی در سیاست مورد استهزاء قرار گرفت، کمیته نظارتی تشکیل نشد، اقداماتی ورای قانون اساسی در انتقال سلطنت انجام گرفت.

منابع

- آبادیان، حسین. (۱۳۹۰). ایران؛ از سقوط مشروطه تا کودتای سوم اسفند. تهران: موسسسه مطالعات و پژوهش‌های سیاسی.
- آبراهامیان، یرواند. (۱۳۷۷). ایران بین دو انقلاب. ترجمه احمد گل محمدی و محمدابراهیم فتاحی. تهران: نشر نی.
- آبراهامیان، یرواند. (۱۳۸۹). تاریخ ایران مدرن. ترجمه محمدابراهیم فتاحی. تهران: نشر نی.
- اتحادیه، منصوره. (۱۳۸۱). پیدایش و تحول احزاب سیاسی مشروطیت. ویراسته مصطفی زمانی نیا. تهران: سیامک.
- آدمیت، فریدون. (۱۳۸۷). ایدئولوژی نهضت مشروطیت ایران. تهران: گستره.
- اسلامی، روح‌الله. (۱۳۹۴). «دولت مشروطه و حکومت‌مندی مکانیکی». دولت‌پژوهی. سال اول. شماره ۱. بهار. صص ۱۷۵-۲۱۴.
- <https://doi.org/10.22054/tssq.2015.1519>
- اشمیت، کارل و دیگران. (۱۳۸۷). قانون و خشونت. ترجمه مراد فرهادپور. تهران: فرهنگ صبا.
- اشمیت، کارل. (۱۳۹۰). الهیات سیاسی. ترجمه لیلا چمن‌خواه. تهران: نشر نگاه معاصر.
- اشمیت، کارل. (۱۳۹۲). مفهوم امر سیاسی. ترجمه سهیل صفاری. تهران: نشر نگاه معاصر.
- افتخاری، قاسم. (۱۳۸۵). «بررسی روش‌شناختی پایان‌نامه‌های دوره دکترای علوم سیاسی و روابط بین‌الملل دانشگاه تهران». پژوهشنامه علوم سیاسی. شماره ۵. زمستان. صص ۲۱-۱. https://www.ipsajournal.ir/article_۱۹.html
- افشار یزدی، محمود. (۱۳۵۸). سیاست اروپا در ایران. ترجمه ضیاءالدین دهشیری. تهران: بنیاد موقوفات دکتر محمود افشار.
- آگامبن، جورج. (۱۳۹۵). وضعیت استثنایی. ترجمه پویا ایمانی. تهران: نشر نی.
- اولسون، ویلیام جی. (۱۳۸۰). روابط ایران و انگلیس در جنگ جهانی اول. ترجمه حسن زنگنه. تهران: شیرازه.
- براون، ادوارد. (۱۳۸۰). انقلاب مشروطیت ایران. ترجمه مه‌ری قزوینی. چاپ دوم. تهران: کویر.
- بلوشر، فون. (۱۳۶۳). سفرنامه بلوشر. ترجمه کیکاوس جهان‌داری. تهران: خوارزمی.
- بنکداریان، منصور. (۱۳۹۲). بریتانیا و انقلاب مشروطه ایران؛ سیاست خارجی، امپریالیسم و اپوزیسیون. ترجمه کاظم فیروزمند. تهران: نامک.

- بهنام، جمشید. (۱۳۷۹). برلنی‌ها: اندیشمندان ایرانی در برلن ۱۹۱۵-۱۹۳۰. تهران: فرزانه روز.
- پرن، داود و شجاع احمدوند. (۱۳۹۷). «فقدان نزاع تاریخی و شکست مشروطیت در ایران». دولت‌پژوهی، سال ۴، شماره ۱۴. تابستان. صص ۱۴۷-۱۰۳. <https://doi.org/10.22054/tssq.2018.9076>
- تکمیل همایون، ناصر. (۱۳۸۴). مشروطه‌خواهی ایرانیان. تهران: باز.
- جعفری ندوشن، علی‌اکبر و حسن زارعی محمودآبادی. (۱۳۸۲). تجدیدنظرهای چنگانه در قانون اساسی مشروطه. تهران: مرکز اسناد انقلاب اسلامی.
- خنجی، فضل‌الله روزبهان. (۱۳۸۴). تاریخ عالم آرای امینی. به تصحیح محمداکبر عتیق. تهران: میراث مکتوب.
- دولت‌آبادی، یحیی. (۱۳۸۷). حیات یحیی. به تصحیح مجتبی برزآبادی فراهانی. تهران: انتشارات فردوس.
- رضوانی، محمداسماعیل. (۱۳۴۴). انقلاب مشروطیت ایران. تهران: کتابخانه ابن سینا.
- روشه، گی. (۱۳۶۷). تغییرات اجتماعی. ترجمه منصور وثوقی. تهران: نی.
- زینویف، ایوان الکسیویچ. (۱۳۶۲). انقلاب مشروطیت ایران: نظرات یک دیپلمات روس، حوادث ایران در سال‌های ۱۹۰۵ تا ۱۹۱۱. ترجمه ابوالقاسم اعتصام. تهران: اقبال.
- ژوبر، آمده. (۱۳۴۷). مسافرت در ایران و ارمنستان. ترجمه علی‌قلی اعتماد مقدم. تهران: بنیاد فرهنگ ایران.
- ساعی، علی. (۱۳۹۰). «منطق تحلیل تطبیقی تاریخی با رویکرد تحلیل بولی». مجله علوم اجتماعی. شماره ۵۴. پاییز. صص ۱۶۴-۱۲۷. <https://doi.org/10.22054/qjss.2011.882>
- سایکس، سرپرسی. (۱۳۷۰). تاریخ ایران. ترجمه سیدمحمدتقی فخر داعی گیلانی. تهران: دنیای کتاب.
- سپهر (مورخ‌الدوله)، احمدعلی. (۱۳۶۲). ایران در جنگ بزرگ ۱۹۱۸-۱۹۱۴. تهران: ادیب.
- سیف، احمد. (۱۳۹۰). بحران در استبدادسالاری ایران. تهران: کتاب آمه.
- شریف کاشانی، محمد مهدی. (۱۳۶۳). وقایع اتفاقیه در روزگار. به کوشش منصوره اتحادیه. تهران: نشر تاریخ ایران.
- شیخ‌الاسلامی، جواد. (۱۳۶۷). قتل اتابک و شانزده مقاله تحقیقی دیگر. تهران: کیهان.
- صالحی، نصرالله. (۱۳۸۷). اندیشه تجدد و ترقی در عصر بحران ۱۲۸۸-۱۲۹۹. تهران: طهوری.
- صحرائی، علیرضا و همکاران (۱۳۹۸). تعلیق مشروطیت/برتری استثناء؛ برآمدن پهلوی اول، پژوهشنامه علوم سیاسی، ۱۴(۲). [20.1001.1.1735790.1398.14.2.5.6](https://doi.org/10.22054/qjss.2011.882)
- ضیاءابراهیمی، رضا. (۱۳۹۶). پیدایش ناسیونالیسم ایرانی (نژاد و سیاست بی‌جاسازی). ترجمه حسن افشار. تهران: مرکز. طباطبایی، جواد. (۱۳۹۲). نظریه حکومت قانون در ایران؛ مبانی نظریه مشروطه‌خواهی. تهران: مینوی خرد.
- ظهيرالدوله، علی. (۱۳۵۱). خاطرات و اسناد ظهيرالدوله. به کوشش ایرج افشار. تهران: کتابهای جیبی.
- عین‌السلطنه سالور، قهرمان میرزا. (۱۳۷۷). روزنامه خاطرات عین‌السلطنه، به کوشش مسعود سالور و ایرج افشار. تهران: اساطیر.
- فرخ، کاوه. (۱۳۹۷). ایران در جنگ؛ از چالدران تا جنگ تحمیلی. ترجمه شهربانو صارمی. تهران: ققنوس.
- کرزن، جرج. (۱۳۶۷). ایران و قضیه ایران. ترجمه غلامعلی وحید مازندرانی. تهران: عملی و فرهنگی.
- کاتوزیان، محمدعلی همایون. (۱۳۷۹). دولت و جامعه در ایران: انقراض قاجار و استقرار پهلوی. ترجمه حسن افشار. تهران: مرکز.
- کاتوزیان، محمدعلی همایون. (۱۳۹۵). ایرانیان: دوره‌ی باستان تا دوره‌ی معاصر. ترجمه حسین شهیدی. چاپ نهم. تهران: مرکز.
- کاظم‌زاده، فیروز. (۱۳۶۷). روس و انگلیس در ایران. ترجمه منوچهر امیری. تهران: سازمان چاپ و انتشارات انقلاب اسلامی.
- کتاب آبی. (۱۳۶۶). گزارش‌های محرمانه وزارت امور خارجه انگلیس درباره انقلاب مشروطه ایران. به کوشش احمد بشیری. تهران: نشر نو.
- کسروی، احمد. (۱۳۸۸). انقلاب مشروطه ایران. تهران: نگاه.
- گودرزی، غلامرضا. (۱۳۸۶). تجدد ناتمام روشنفکران ایرانی. تهران: اختران.
- مجله ملانصرالدین، ۲۴ جولای ۱۹۰۷، شماره ۲۷.
- محمود، محمود. (بی‌تا). تاریخ روابط سیاسی ایران و انگلیس در قرن نوزدهم. جلد هشتم. تهران: اقبال.

مذاکرات مجلس شورای ملی اول. (۱۳۸۴). به کوشش غلامحسین میرزاصالح. تهران: مازیار.

مستوفی، عبدالله. (۱۳۸۸). شرح زندگانی من یا تاریخ اجتماعی و اداری دوره قاجاریه. تهران: هرمس.

ملایی توانی، علیرضا. (۱۳۸۱). مشروطه و جمهوری. تهران: گستره.

ملک‌زاده، مهدی. (۱۳۶۳). تاریخ انقلاب مشروطیت ایران. ۷جلد. تهران: علمی.

میروشنیکوف، لی لیف ایوانوویچ. (۱۳۵۷). ایران در جنگ جهانی اول. اصفهان: فرزانه.

میانی، محسن. (۱۳۸۱). شکل‌گیری انقلاب اسلامی از سلطنت پهلوی تا جمهوری اسلامی. ترجمه مجتبی عطارزاده. تهران: گام نو.

میلز، کترین. (۱۳۹۳). فلسفه آگامبن. ترجمه پویا ایمانی. تهران: مرکز.

ناظم، حسین. (۱۳۸۰). روس و انگلیس در ایران. ترجمه فرامرز محمدپور. تهران: مرکز اسناد انقلاب اسلامی.

نوازی، بهرام. (۱۳۸۶). «نظام بین‌المللی و نقش تعیین‌کننده آن در انقلاب: مطالعه تطبیقی دو انقلاب استقلال ایالات متحده و انقلاب مشروطیت ایران». پژوهشنامه علوم سیاسی. ۲ (۷). ۱۴۰-۱۱۳. https://www.ipsajournal.ir/article_29.html

نوی، عبدالحسین. (۱۳۶۷). یادداشت‌های ملک‌المورخین و مرآت‌الوقایع مظفری. تهران: زرین.

References:

- Agamben, G. (1998). *Homo Sacer: Sovereign power and bare life*. trans. by Daniel Heller-Roazen. Stanford: Stanford University Press.
- Agamben, G. (1999b). *Remnants of Auschwitz: The witness and the archive (Homo Sacer III)*. trans. by Daniel Heller-Roazen. New York: Zone Books.
- Agamben, G. (2000). *Means without end: Notes on politics, Theory out of bounds*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Agamben, G. (2004). *The Open: Man and Animal*. trans. by Kevin Attell. Stanford: Stanford University Press.
- Agamben, G. (2005a). *State of Exception*. trans. by Kevin Attell Chicago: The University of Chicago Press.
- Agamben, G. (2005b). *The time that remains: A Commentary on the letter to the Romans*. trans. by Patricia Dailey. Stanford : Stanford University Press.
- Amir arjomand, S. (1988). *The Turban for the crown: The Islamic Revolution in Iran*. Newyork: Oxford University Press.
- Armstrong, P. (2009). *Reticulations: Jean-Luc Noncy and Networks of the Political*. Minnesota: University of Minnesota Press.
- Breuilly, J. (2011). "Max Weber, Charisma and Nationalist Leadership", *Nation and Nationalism*. 17, no3.
- Calarco, M., & Steven, D. (2007). *Giorgio Agamben, Sovereignty and life*, Stanford, California: Stanford University Press.
- Clemens, J., & Nicholas, H., & Alex, M. (2008). *The work of Giorgio Agamben: law, literature, life*, Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Keddie, N. R. (2006). *Modern Iran: Roots and Results of Revolution*. Yale university press.
- Majd, Mohammad Gholi. (2013). *Great Famine and Genocide in Iran 1917-1919*. University Press of America.
- Potter, L.G. (2008). The consolidation of Irans frontier on the Persian Gulf in the nineteenth century. In: R.Farmanfamaian (ed), *War and Peace in Qajar Persia: Implications past and presen*. London: Routledge, pp. 126-148.
- Potter, L.G. (2008). The consolidation of Irans frontier on the Persian Gulf in the nineteenth century. In: R.Farmanfamaian (ed), *War and Peace in Qajar Persia: Implications past and presen*. London: Routledge, pp. 126-148.
- Schmitt, C. (1985). *Political Theology: Four chapter on the concept of sovereignty*, trans by.George Schwab, Cambridge: MIT Press.
- Schmitt, C. (1996a). *The concept of the political*. trans by.George Schwab. Chicago : The university Chicago press.

- Schwab, G. (1989). *The Challenge of The Exception: The Introduction to the Political of Carl Schmit Between 1921 and 1936*. Greenwood Press.
- Ward, S.R. (2009). *Immortal : A Military History of Iran and its Armed Forces*. Georgetown
- Zirinsky, M. F. (1994). The rise of Reza Khan. In: J. Foran (Ed). *A Century of Revolutin: Social Movements in Iran*. Pp.44-77. University of Minnesota Press.